

فلز کاری دوره سلجوقیان

چکیده

از دوره سلجوقیان که امنیت و آسایش بر محیط و زندگی مردم ایران سایه افکنده بود، هنر با زندگی آنان پیوند داشت و هنرمندان در آفرینش آثار هنری با یکدیگر در ارتباط بودند. در دوره سلجوقی تا اواخر عصر صفوی نقاشان، خطاطان، فلزکاران و شاعران در خلق آثار هنری فلزی با یکدیگر مشارکت داشتند.

کشف فلز و تهیه و تولید صنایع فلزی و هنرپردازی بر روی آن، مرهون کار و کوشش مستمر و پیگیر نسل‌های بی‌دریغی انسان‌هایی است که در این زمینه، هوش و استعداد و خلاقیت‌های بسیار به کار برده‌اند. دانش امروزی، با تمام پیشرفت‌های خود، هنوز نتوانسته است به‌طور روشن و قاطعانه، فنون تکنیکی و خلاقیت‌های اعجاب‌آور گذشتگان را توجیه و به‌طور منطقی و علمی توضیح دهد.

صنایع دستی ایران، به‌ویژه هنر فلز کاری که مبحث مورد نظر ماست، تجلی‌گاه سنن، آداب و رسوم اقوام ایرانی است ولی متأسفانه بسیاری از هنرمندان، به‌ویژه فلزکاران، به فراموشی سپرده شده‌اند. البته شاهکارهای به جای مانده، گواهی‌هایی پرمعنی از اندیشمندی و سخت‌کوشی آنان در آفرینش هنرهای ارزنده ایرانی است. با وجود اینکه ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی ویژه، همواره مورد تاخت و تاز قرار داشته، ولی هیچ خللی در طبع و اراده هنرآفرینان ایرانی وارد نشده است که موجب از هم گسیختگی و نابودی بنیان هنر شود.

کلیدواژه‌ها: ترصیع، خراسان، سلجوقیان، فلز کاری، نیشابور

فاطمه بنی‌اعمام

دبیر هنر منطقه ۱، تهران

مقدمه

در دوره سلجوقی، فلزکاری با حفظ ابهت، جلال و ظرافت خاص دوره ساسانی، جنبه‌های هنر اسلامی را نیز در بر گرفت. تشویق و حمایت سلاجقه نیز در تعالی این هنر مؤثر واقع شد. صنعتگران فلزکار در ساخت اشیای فلزی از روش‌های صنعتی مختلفی استفاده می‌کردند. تعدادی را با فن قلم‌زنی و برخی دیگر را به صورت برجسته‌تزیین می‌کردند. بعضی دیگر رابطه نزدیکی با روش «نیلو» داشتند؛ بدین معنی که اشکال مختلف را روی لوحه‌های نقره و یا نقره‌ای آمیخته به طلا کنده‌کاری می‌کردند و سپس درون آن‌ها را با آمیخته‌ای از مس، سرب، گوگرد و نشادر پر می‌کردند و پس از حرارت‌دهی بسیار و سرد شدن آن، این ماده را صیقل داده و آن را با ماده‌ای سیاه‌رنگ و با رنگ‌آمیزی‌های مختلف رنگ کرده و در آثار برجسته‌تزییناتی، زر و مینا نیز به کار نیز می‌بردند (افروغ، ۱۳۸۳: ۱۵۰).

شیوه ایجاد نقش‌بندی

آثار دوره سلجوقی عمدتاً دارای تزیینات انسانی، جانوری و کتیبه‌ای است و بیشترین تکنیک‌ها نیز ترصیع‌کاری (با نقره و مس)، قلم‌زنی، نقره‌کوبی و حکاکی بوده است. متن کتیبه‌ها در این دوره بیشتر دعا برای صاحب اثر و توصیه‌های اخلاقی است. لُبّه ظروف به شکل بدن انسان یا نماد حیوانی و یا گیاهی بوده و چنین به نظر می‌رسد که صاحب هنر تصویر معشوق خود را به صورت اینچنینی نمودار می‌کرده است. همچنین، ممکن است تصویر ارائه‌شده حاصل عشق صاحب هنر به موضوعی خاص و یا هیبت ایجادشده بوده است (ذکاء، ۱۳۸۸: ۱۶۰).

سبک هنرمندان قدیم و جدید

«یکی از مهم‌ترین عوامل شکل‌دهی به ارزش‌های هنر ایران، چه قبل و چه بعد از اسلام، ارتباط بسیار نزدیک هنر و آداب معنوی برگرفته از مذهب می‌باشد» (احسانی، ۱۳۶۸: ۴۰).

هدف اصلی هنرمند ایرانی از به‌کارگیری هنر تزیینی، پر کردن فضاهای خالی احجام به بهترین و زیباترین شکل بوده است.

«در قرن چهارم و پنجم هجری قمری، گرایش هنرمند به سبک واقع‌گرایی (رئالیسم) بود که در مجسمه‌های مانند شیر، سگ، گاو و بز کوهی و حتی انسان می‌توان آن را مشاهده نمود. روش کار از قرن ششم به بعد، کم‌کم به سوی تقلید از طبیعت (ناتورالیست) پیشروی داشت» (همان: ۵۶).

نقش زنان

در دوره سلجوقیان، شمار بانوانی که به سلطنت و حکومت رسیده‌اند و یا به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم در کار حکومت شوهر یا فرزندان خود شریک بوده‌اند، بسیار است.

در این دوره، تعصبات مذهبی مربوط به دوره غزنوی کم شده بود و زنان آزادی بیشتری داشتند. به‌ویژه، بانوان ترکی که نزدیکی بیشتری با دربار داشتند. از طرف دیگر، شمار بانوان ترک وابسته به قبیله قنق - که سلجوقیان نیز از آن بودند - زیاد شده و در نتیجه، تأثیرات سنت‌های قبیله‌ای ترکان بیشتر شده بود. در این دوره، بانوان ترک کم‌کم مقام و جایگاهی را که در وطن قبلی خود در آسیای میانه داشتند، به دست آوردند و در مواردی برخی از آنان به مقامات مهم‌تری چون سلطانی و حاکمانی رسیدند. در این دوره، کم‌کم بانوان از پس پرده بیرون آمدند و موقعیت خود را در اجتماع پیدا کردند. علت اصلی این شرایط مساعد، افزایش نفوذپذیری سنت‌های قبیله‌ای و کاهش تظاهر و تعصبات مذهبی بود.

در این دوره با افزایش تسلط ترک‌ها در امور حکومتی، حضور و نقش بانوان ترک در سیاست نیز بیشتر شد. مشهورترین زن این دوره ترکان خاتون بود که در امور سیاسی کشور دخالت مستقیم داشت و شوهرش در سلطنت، با او شریک بود.

چنین به نظر می‌رسد که با توجه به املاکی که به زنان اختصاص می‌یافت و اقطاعاتی که خود صاحب می‌شدند، در زمینه به‌دست آوردن فلزات قیمتی هم نقش شایانی داشته‌اند. در نتیجه، رونق فلزکاری و تهیه زیورآلات قیمتی جهت دربار و حرمسرا روند رو به رشدی داشته و در بارگاه سلجوقیان آن زمان امر مهمی به حساب می‌آمده است (حلمی، ۵۵: ۱۳۸۹).

مهم‌ترین شهر در فلزکاری

دلایل اینکه نیشابور به عنوان مرکز فلزکاری شمال شرق ایران مطرح شده است، عبارت‌اند از:

۱. قرار گرفتن بر سر راه جاده ابریشم و وجود بازرگانان در این شهر که علاقه‌مند به تجارت با مناطق دوردستی چون مرو، بلخ، جرجان و ری بوده‌اند. نیشابور، حالت مرکزیت را داشته و اغلب اشیاء از این منطقه به مناطق دیگر صادر می‌شده و در کاوش‌های صورت گرفته این قضیه ثابت شده است؛

۲. وجود جمعیت زیاد نیشابور در آن زمان، که خواهان کالاهای مورد نیاز زندگی بوده‌اند؛

۳. وجود معادن نقره، مس، آهن و در کوه‌های نوقان در نزدیکی نیشابور و همچنین، معادن دیگر در شهر توس؛

۴. نیشابور، در قرون اولیه اسلامی، یکی از پایتخت‌های ایران تلقی می‌شده است و به همین جهت، اغلب هنرمندان از نقاط دوردست به آنجا عزیمت می‌کرده‌اند (کلنل، ۱۳۷۶: ۱۴۵).

نیشابور

نیشابور شهری است خفته در اعماق تاریخ، قرار گرفته بر چهارراه حوادث، شهری پرخطر و عبرت‌انگیز است. به گفته دکتر اسلامی ندوشن «کمتر شهری در سراسر ایران، می‌توان یافت که به اندازه نیشابور، عبرت‌انگیز و پرخطر باشد؛ شهر پرشکوف و نازنینی که روزگار مانند پهلوانان تراژدی، بزرگ‌ترین عزت‌ها و بزرگ‌ترین خواری‌ها را بر آن آزموده است.» می‌توان گفت که نیشابور، ققنوس شهرهای ایران است؛ شهری که پس از هر بار مردن، دوباره زنده شد و نفس کشید، شهری که حدود ۱۹ بار بر اثر زلزله و حمله دشمنان ویران شد ولی باز هم پابرجا ایستاد (شریفیان، ۱۳۹۰: ۲۷).

شکل ۲

شمعدانی

نمونه دیگری از آثار فلزی این دوره - که در موزه ملی نگهداری می‌شود - شمعدانی از جنس برنج با تکنیک مرصع کاری (نقره کوبی)، تزیینات کتیبه‌ای، هندسی، جانوری و انسانی است. دور تا دور دهانه دارای کتیبه‌ای به خط نسخ شامل عبارت «العز و الاقبال السالم و الجد الصاعد و النصر الغائب و الدوله الساعده و السلامه و العز و البقاء و الشفاء الرفعه و علی الصاحبه» و متن کتیبه پایین «العز الدایم و الاقبال السالم و الجد الصاعد و النصر القائب و الدوله و السلامه و العدل و العنايه» است. داخل دایره و زیر کتیبه نیز نقش درخت سرو و گل لاله دور تا دور شیء تکرار شده است. در هنر ایرانی، نقوش گیاهی به صورت درخت طوبی و زندگی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. تزیین گیاهی، ریشه در هنر ایران باستان دارد اما با ظهور اسلام، نقوش گیاهی در فرهنگ ایران تجلی دیگری یافته‌اند.

بر لبه پایین شمعدان نیز نقوش تزیینی هندسی شامل نقش مثلث و زیگزاگ اجرا شده است. از نقوش هندسی و مشتقات آن می‌توان به عنوان دومین نوع نقوش هنر اسلامی نام برد. این نقوش، گونه‌ای از طرح‌های سنتی ایرانی هستند که پایه و اساس آن‌ها بر کنار هم قرار دادن نقوش یا واحدهای کوچکی است که با ابزارهای ساده‌ای ترسیم می‌شوند. این واحدها با اتصال همه‌جانبه به یکدیگر می‌توانند تا بی‌نهایت تکرار شوند و سطح وسیعی را بپوشانند. این اشکال، قابلیت بزرگ و کوچک شدن و تکرار متقارن را از داخل به خارج و برعکس دارند. به‌علاوه، ستاره‌های پنج‌پر، شش‌پر و هفت‌پر، لوزی‌ها و مستطیل‌ها در عین حضوری یگانه در ترکیب با کتیبه‌ها و اسلیمی‌ها جان تازه‌ای می‌گیرند (شکل ۲).

توصیف چند نمونه

از آثار دوره سلجوقی، شمعدانی برنجی با تکنیک قلم‌زنی، نقره کوبی و مس کوبی در موزه دارالاطهرالاسلامیه کویت نگهداری می‌شود که با استفاده از قیر شده و دارای تزیینات هندسی، گیاهی، جانوری و خوش‌نویسی است. کیفیت هنری این شمعدان برنجی نشان‌دهنده مهارت هنرمندان توانای فلز کار و قلم‌زن هرات است. پیکره شمعدان‌ها مخروطی شکل بوده و با هفت نوار موازی - که به‌طور متناوب پهن و نازک می‌شوند - مرصع کاری شده است. در نوارهای عرضی تر نقوش جانوری (شیر) و هندسی (شش ضلعی) به صورت برجسته به زیبایی قلم‌زنی شده‌اند (شکل ۱).

نقوش جانوری صرف نظر از نمادگونه بودن، در ادوار مختلف، از عناصر مهم تزیینی هنر ایران به‌ویژه در آثار فلزی به‌شمار می‌رود. در آثار دوران اسلامی، ساختار فرمی حیوانات و موجودات خیالی یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین موضوع‌های نقوش و تزیینات اشیای فلزی است. بسیاری از نقوش مایه‌های حیوانی از آثار فلزی قبل از اسلام، به‌خصوص نقره‌های ساسانی و سغدی، به هنر اسلامی منتقل شده است.

شکل ۱

اشکال مدوری

نمونه دیگر فرم‌ها اشکال مدوری هستند که کاربردهایی متفاوت دارند اما بر روی آن‌ها نقوشی مختلف اجرا شده است. از آثار دوره سلجوقی، می‌توان به آیینة مدور برنزی اثر هنرمندان خراسانی که در پشت آن‌ها شکل ابوالهول و خط کوفی نقش بسته است، اشاره کرد. این اثر موجود در موزه ملی ایران با تکنیک برجسته‌کاری و ریخته‌گری خلق شده و تصویر آن قرینه و دارای کتیبه در حاشیه است (شکل ۴).

شکل ۴

شکل ۳

قندیل مسی

نمونه دیگر اثر فلزی متعلق به سده شانزدهم و هفدهم میلادی / دهم و یازدهم هجری قمری قندیل مسی با تکنیک قلم‌زنی است. این اثر بدون پایه و دارای سه دسته است که حلقه‌هایی برای آویزان کردن روی این دسته‌های برجسته تعبیه شده است. قسمت زیرین لبه و سطح بدنه این قندیل با شمشه‌ها و کتیبه‌هایی مزین شده است. کتیبه‌ها به خط ثلث، و سه شمشه، دایره‌ای شکل با نقوش گیاهی اسلیمی هستند. متن کتیبه‌های نوشته شده، برخلاف نمونه قبلی، دارای مضامینی در وصف شیخ صفی‌الدین، جد بزرگ حاکمان صفوی، است. متن کتیبه بر لبه پایین شامل «قطب السالکین و قدوة العارفين و ملجأ الفقرا و المساکین و برهان اهل یقین شیخ»، «صفی‌الحق و المله و الدین قدس الله سره و امره» و متن کتیبه بدنه «لحضره الولی العالم العابد السالک المجاهد»، «الوالکم المساجد الصائم القائم المسیح المقدس المکبر»، «المهل المعظم الامر الله و المشفق علی کافه خلق الله» است. این قندیل متعلق به اردبیل بوده و این مطلب با توجه به مضمون کتیبه مشخص است (شکل ۳).

نتیجه‌گیری

پس از سیر مطالعاتی و تحقیق وسیع در زمینه هنر بسیار رایج در دوره سلجوقیان، یعنی فلزکاری، و ارزیابی یافته‌ها از منابع متعدد دست اول و دست دوم درباره علل رواج این هنر، چند نکته لازم به ذکر است:

۱. علاقه و ذوق سلاطین سلسله سلجوقی، به خصوص سلطان ملک‌شاه، سبب پشتیبانی از هنرمندان بود و مهم‌ترین عامل محسوب می‌شد.

۲. نفوذ زنان حاکم بر حرم‌سرای شاهی، یعنی زنان عاقله و کامله‌ای که تدابیر مثبتی در اداره امور حکومتی داشتند و نقشی مانند اتابک (وزیر اعظم شاه) در کنار شاه مقتدر ایفا می‌کردند، میل‌گریزی زنان به زیورآلات گران‌قیمت، چه برای خود و چه برای حرم‌سرای شاهی، عامل دیگری در جهت افزایش انگیزه شاهان سلجوقی به رونق و ارتقای هنر فلزکاری و رواج آن بود.

۳. عامل دیگر، معادن فلزات غنی کشورمان در شهرهای مختلف از جمله نیشابور، نوغان، خراسان، کاشان و ری بود که آن هم عامل بسیار مهم دیگری به شمار می‌رفت و این از الطاف الهی بود.
۴. راه ابریشم و مسیر گذرگاهی آن از نیشابور، که هم سبب افزایش داد و ستد و هم رواج کارهای هنری و انتقال آن می‌شد.

۵. نیشابور با همه محاسنی که از نظر فلزکاری داشت، چون پایتخت بود عاملی در جهت افزایش جمعیت و انتقال آثار هنری به شمار می‌رفت.

۶. مورد بعدی، وجود افراد هنرمند فکور و فرهیخته کشورمان که بسیار باهوش بودند و این نبوغ و عرفان آنان در اذکاری که روی اجسام ثبت می‌کردند، کاملاً حس می‌شد.

در بررسی تصاویر مربوط به فلزکاری و توضیحات مربوط، خداوند را شکر کردم که کشور ما چنین افراد هوشمندی دارد و در پی آن تأسّف خوردم که چرا فضای هنری‌مان چندان پر بار و جاذب نیست. آیا پیشینیان امکاناتی بیش از ما داشته‌اند و یا محدودترین شرایط بیشترین بازدهی را به‌وجود می‌آوردند؟

شکل ۶

گوشواره

در موزه متروپولیتن، یک جفت گوشواره از جنس طلا، نگهداری می‌شود که با تکنیک چکش‌خواری و مشبک‌کاری و تزیین حیوانی و هندسی خلق شده و مربوط به دوره سلجوقی است. اغلب جواهرات دوره سلجوقی گوشواره و سینه‌بند هستند و بعضی از آن‌ها به شکل حیوانات و پرندگان ساخته شده‌اند؛ چرا که عشق و علاقه به ترسیم حیوانات، یکی از ویژگی‌های هنر ایران در آن دوره محسوب می‌شود. برخی از آثار فلزی این دوره به شکل‌های هندسی، از قبیل هلال ماه، تهیه می‌شدند. مهم‌ترین ویژگی نقوش هندسی در تزیین اشیای فلزی، تنوع بیش از حد طرح‌ها و ترسیمات حاصل از این نقوش است.

جفت گوشواره فوق به شکل شیر تهیه شده‌اند و جزئیات صورت و پوست شیر با سیم تابیده طلا ساخته شده است. در داخل حفره‌های چشم، سنگ‌های کریمه قرار داده شده‌اند. اشکال آن توخالی هستند و شکل گل سرخی که هفت دایره دارد، روی آن‌ها حک گردیده است (شکل ۶).

شکل ۵

کاسه برنجی

در موزه کلیولند، کاسه‌ای برنجی از دوره سلجوقی وجود دارد که با نقره خاتم‌کاری شده است. نواری دور تا دور لبه کاسه مذکور را احاطه کرده است که محتوای آن انسان‌هایی را در حال انجام دادن انواع کارها اعم از شکار، رقص و پایکوبی و بانوان نوازنده و گروه موسیقی نشان می‌دهند. قسمت پایین اثر دارای تزیینات گیاهی و جانوری است. بدن و سر جانوران در خلال تزیینات گیاهی با نقره خاتم‌کاری شده‌اند. پایه کاسه مورد نظر نیز دارای شمایل‌های انسانی (سروگردن) است که آن‌ها نیز با نقره ترصیع‌کاری شده‌اند. این مسئله قابل توجه است که ایرانیان، بیش از سایر ملل تصاویر انسانی را در صنایع خود به‌عنوان موضوع تزیینی به کار برده‌اند (شکل ۵).

منابع

۱. احسانی، محمدتقی. (۱۳۶۸). هفت هزار سال فلزکاری در ایران. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. افروز، محمد. (۱۳۸۳). فلزکاری عصر سلجوقی. انتشارات جمال هنر.
۳. حلمی، احمد کمال‌الدین. (۱۳۸۹). دولت سلجوقیان. تهران.
۴. ذکاء، یحیی و سمسار، محمدحسن. (۱۳۸۸). هنر ایران. تهران: انتشارات زر ایران.
۵. شریفان، هادی و ده پهلوان، مصطفی. (۱۳۹۰). فلزکاری نیشابور در دوره اسلامی؛ قرون ۲ تا ۶ هجری قمری. به کوشش ققنوس شرق، ابرشهر: دانشنامه نیشابور.
۶. کنل، ارنست. (۱۳۷۶). هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری. تهران: انتشارات طوس.